

МБҮӨТ «Амматаабы академик Л.В. Киренскэй аатынан лицей»
Саха филологиятын уонна культурологиятын методическай холбоһуга

ОЛОНХО ГЕРОЙУН ТАҢАҤА – САБА

Дидактическай матырыйаал

Амма 2014

МКТ «Амматаабы үөрэбири салалтатын» экспертнэй сэбиэтэ бигэргэспитэ

Рецензия суруйда:

Ноговицына М.Д., саха тылын уонна литературатын учуутала.

Программаны онордо:

Колосова Нь.М., эбии үөрэхтээһин учуутала.

“Олонхо геройун танаһа - саба” дидактическай матырыяал олонхону үөрэтиигэ оскуола иннинээҕи саастаах оҕоҕо, алын уонна орто сүһүөх кылаас үөрэнээччилэрин эйгэтигэр туһуланар. Иис нөнүө оҕо көрүгэ, санаата сааһыланар, үөрэнээччи ис киэлитэ арыллар, олонхо уратытын, олоххо аналын, суолталаабын өйдүүр. Өбүгэбит олоҕо дыһаҕа, танаһа-саба үөрэтэр, иитэр, сайыннарар. суолтата ураты болҕомтоҕо ылылынна.

ААН ТЫЛ

Норуот тылынан уус-уран айымньыта олонхо уонна «Куо» иис куруһуокка туттуллар дидактической матырыйаал Российской Федерация Үөрэбин министерствота бигэргэспит литературнай үөрэхтээһингэ Государственной стандарт методологической төрүттэригэр уонна дидактической ирдэбиллэригэр тирэҕирэр. Саха литературатын, саха төрүт култууратын, технология учууталларын сэргэ анал куруһуок устуудьуйа салайааччыларыгар сана соруктары туруорар, оҕону үөрэтэр, иитэр, сайыннарар үлэлэрин сангалы тыынынан өйү-санааны тускулаан сонун көрүүнү эрэйэр.

2005 сыллаахха ЮНЕСКО олонхону киһи аймах чулуу айымньытынан билиммитэ. Билигин олонхону үөрэтиигэ, үйэтитиигэ уонна тарҕатыыга сүүнэ улахан сорук турда. 2007-2015 сылларга республикатааҕы «Олонхону харыстааһын, чинчийии уонна тарҕатыы» тус сыаллаах программа сүрүн соруғунан олонхону үөрэх тэрилтэлэригэр киллэри, олонхону истэргэ, толорорго уһуйар искусствоҕа үөрэтэр үлэ тиһигин олохтоһун буолар.

Олонхону үөрэтии, бастатан туран, оскуола иннинээҕи саастаах оҕоҕо, алын кылаас уонна орто сүһүөх кылаас үөрэнээччилэригэр көрүөх-билиэх, сатыах умсулҕанын арыыйыга оҕо бэйэтин эйгэтигэр туһуланыахтаах. Ол эрэ кэнниттэн көрүгэ аһыллан, санаа сааһыланан уонна үөрэнээчи ис киэлитэ арыллан бардаҕына эрэ норуот тылынан уус-уран айымньыта олонхо уратытын, олоххо аналын, суолталааҕын өйдүөҕэ. Ону сэргэ өбүгэбит олоҕо, таһаһа-саба үөрэтэр, иитэр, сайыннарар суолтата ураты болҕомтоҕо ылылынна.

Өбүгэбит иискэ олохсуйбут матыыптара, үөрүйэхтэрэ симэлийэ быһыытыбытын норуот маастардара, анал үөрэхтээхтэр, чинчийиттэр бэлиэтииллэр. 1980-с сылларга киэн аранаҕа саха омук култууратын ийи сөргүтүүгэ сүрүн болҕомто ууруллан, тус кэпсэтиилэр, туруорсуулар саҕаламмытара. Биирдиилээн иистэннэнэр уонна норуот маастардарын дьоһун айымньыларыгар анал быыстапкалар, көрүүлэр ытыллыбыттара. Ол курдук, Елена Аммосова, Анастасия Сивцева, Анна Скрябина саха омук үйэлэргэ олохсуйбут таһаһын – сабын, ойуутун-дьарҕаатын, итэҕэли кытта ситимин сүтэрбэккэ үйэтипиттэрэ кэрэхсэбиллээх. Искусствоведтар Т.П.Тишина, И.В.Покатилова XX-с үйэ 90-с сылларыгар иискэ фольклор дьайыытын 2 көрүнүн - өбүгэ саҕаттан үгэс буолбут үөрүйэбин (традиционной) уонна атын омугу кытта алтыһан (культивированной), иискэ, таһас-сап элеменнэригэр уларыыы киирбитин бэлиэтииллэр. Бу икки халыып саха омук иис, таннар таһас култууратын тэннэ байыталлар.

Өбүгэбит сайдан кэлбит историятыгар национальной көстүүм ураты миэстэни ылар. Кини норуот мындыр өйүн, олоҕо-дьаһаҕа сайдыытын, олоҕу анаарыытын биир туһута буолар. Саха дириг көрүүлээх омук. Таһас – сап хас биирдии элеменин суолталаан туттар, иистэнэр. Холобур, дьахтар бууктаах соно уонна дьабака бэргэһэтэ өбүгэбит олорор кэлбит урахатын санатар, сонун көхсүгэр сукунанан тигиллибит дьарҕаа сэргэни, сонун тэллэҕэ балаҕан аанын сэгэтэр курдук.

САХА ТАҢАҢЫН-САБЫН ТИГИИ – КЫЛААС ТАҢЫНААҢЫ ҮЛЭ КӨРҮНЭ

Үлэ сыала:

- иис култууратыгар дьулуһуу, кыыс оҕону кыратыттан үлэҕэ иитии, саха дьахтарын дьобуругар уһуйуу, норуотугар ытыктабылы, таптала инэриин, инникитин кыыс оҕону сатабыллаах, дьобурдаах ийэ буолар өйгө-санааҕа эрдэттэн туһаайыы;
- олонхону оҕо тус суолталаахтык эстетическэй таһымынан ылынар дьобурун сайыннарыы;
- айыы тыыннаах киһини иитии.

Кылаас таһынан үлэни иис нөнүө тэрийии **сүрүн соруктара**: бастакытынан, фольклорга интэриэһи көбүтүү, олонхо геройдарын кэрэ өрүттэрин арыян умсугутуу; иккиһинэн, оҕо билэр-көрөр баҕатын салгыы төрүт танаска-сапка, иискэ сайыннаран олонхону инникитин өссө диринник үөрэтии, танас-сап, сиик арааһын биллэриин, иистэниин, халыбынан таба туттар дьобурун инэриин; үсүһүнэн, сиэр-майгы, олох муударастарын биллэриин.

Улаатан эрэр оҕо айар, иистэнэр дьарыкка ордук аһаҕас, ылынымтыа буолара биллэр. Ол түгэни мүччү туппакка, иискэ үөрэтэр дэгиттэр үөрүйэҕи инэриин эрэйиллэр.

ДИДАКТИЧЕСКАЙ МАТЫРЫЙААЛЫ ТУҢАНЫ

4-5-6-7 кылааска үөрэнэр баҕалаах оҕо дьарыктанар.

Дьарыкка тоҕоостоох тиэмэҕэ танас-сап, сиик арааһыгар аналлаах тылдыты туһаныахха сөп.

Иискэ оҕо ылар сатабыла:

- эскиис, киэп оноруу;
- ойуу-дьарҕа арааһын араарыы;
- тигии көрүнүн билсии;
- сиик арааһын тигии;
- өнү-дьүһүнү арааран, таба тутта үөрэниин;
- иистэниин үөрүйэҕин инэриниин.
- Бэриллибит киэби танаска түһэрэн быһа үөрэниин.
- Бэйэ көрүүтүнэн эскиис оноруу.
- Технология уроугар ылыммыт үөрүйэхтэрин байытан, айан саха таҥаһын-сабын тигии.
- Оҕо сыллааҕы үлэтин түмүгүнэн - тикпит таҥаһын – сабын көмүскээн быыстапкаҕа кыттар, кэрэхсэммит куукула таҥаһын оҕо садыгар бэлэхтиэн сөп.

ТЫЛДЬЫТ

Саха таҥаһа

Атах таҥаһа

Тирии этэрбэс – сайын, күһүн-саас кэтиллэр халтан (түүтэ суох), ханнык баҕарар тирииттэн тигиллэр.

Сутуруо (сылламыкы)

Сыалдыа – алтан тиэрбэстэригэр сарыы быанан эбэтэр тирбэбинэн ыга тардан баайыллар таҥас.

Сутуруо – бэрбээкэйгэ тийэр уһуннаах, этэрбэс оһугар киирэр, сотото кыараҕас уонна сарыы таҥас.

Тирбэбэ – тирии синньигэс гына тэлэн ылан оноруллубут быа.

Сыалдыа, сыалыйа, сыайа

Кыабака – тиэрбэстэри холботолоон онорбут киэргэл сыап.

Кыабака симэхтээх сыалыйа – сүктэр кыыс таҥаһа: кыабака симэхтээх, онтуката «модьобо охсордоох», «тэргэн бүөр» диэн көндөй симэхтэрдээх буолар.

Модьобо – алын өттө.

Сыалдыа – кылгас бууктаах таҥас, арыт үс сиринэн алтан тиэрбэстэрдээх, арыт сарыы, тирбэбэ быалардаах, сутуруону ыга тардан баанарга аналлаах.

Тэргэн – улахан.

Тиэрбэс – туох эмэ синньигэһинэн иэбэн онорбут төгүрүк.

Сон арааһа

Бууктаах сон – баай дьахтар мааны соно, күндү түүлээх.

Буук – таҥаска тигиллибит кыыл-сүөл түүтэ.

Кэдьинэ тангалай – баай ыал кыһа сүктэригэр кэтэр соно. Бүтүннүү үрүн көмүс, оһуруо симэхтээх, сизэх быһаҕас эбэтэр арыт, кэһиэччик курдук, сизбэ суох буолар.

Тангалай ойуу – сүөһү тангалайын дьэрэкээнин курдук долгуннуу сурааһын ойуу.

Ырбаахы арааһа

Дьогдьуур – сон, былааччыһа энил бастарын сизхтэрин төрдүлэринэн өрө тэрэйэ сылдыар гына улахан ингээһиннээн киэргэтии.

Халадаай – түөһүттэн ыла туспа быһыллан кэнээн түһэр гына тигиллибит ырбаахы, кэрэтиттэн халадаайдаах, сизбэ дьогдьуурдаах.

Бэргэнэ арааһа

Дьабака бэргэнэ – саха ийһин биир чыпчаала буолбут өбүгэбит бэргэнэтэ. Дьахтар былыргы истэри-тастары түүлээх (таһа күндү түүлээх), кулгаабын саба түһэр, сыһааба суох хороҕор бэргэнэтэ.

Муостаах бэргэнэ – күндү түүлээх кутуругун кылаанын оҕуруонан куустаран, муос курдук тура сылдыар гына тигэн, бу киһи албан аатын, аҕа ууһугар төһө ытыктанарын бэлиэтииллэрэ үһү.

Муостаах, нуоҕайдаах бэргэнэ – олус ытыктанар дьонно тигиллэрэ үһү. Нуоҕайын дьахталларга көтөр куорсунунан, эр дьонно күндү түүлээх кутуругун кылаанынан анньаллара үһү.

Ураһа бэргэнэ – күннээх, чабырбай сабыылаах, нуоҕайдаах, о.д.а.

Сиик арааһа

Сириэһин сиигэ

- Көтүү, көтүөкэ анньыы.
- Инээһин анньыы – таһас сиигинэн, кыра-кыратык хос тутулан дьапталаспыта.
- Атаралыы анньыы.
- Сирийии, сириэһин, сирийэ анньыы – сыһыары, хоһулуу тигии.
- Субуйа, собуччу анньыы – ууннары тардан тигии.

Тигии сиигэ

- Хачайдыы анньыы

- Хабайыы (хамайыы, хам анньыы) – сииги хаптарарга – таһаска сыһыары тутан таһаһы кытыытын баттата сииктээн сыһыары тигэр.

- Сииктии анньыы.

- Мииннэрэ анньыы.

- Кэдэрги анньыы – кэнниттэн анньыы.
- Ынахтыы анньыы – саарыга, түнэбэ туттуллар сиик.
- Батары (батара) анньыы – тумус анньарга.

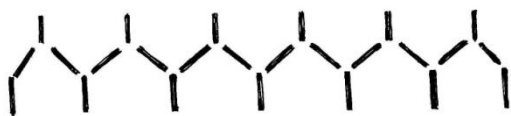
- Хайа анньыы - халын тириини курдары аспакка, агарынан анньан тигии.
- Икки хос хайа анньыы – халын тириини курдары аспакка, агарынан анньан тигии.
- Икки хос хайа анньыы – халын тириини икки өттүнэн хайа анньан тигии.
- Дородойуу (доройуу, дорооһун).
- Күбүрүйүү.
- Бүүрүү сиик.
- Үүйүү сиик.

- Төттөрү-таары мииннэрэ анньыы.
- Туймуулуу анньыы.
- Сытыары анньыы (иннэри сиик).

- Икки хос сытыары анньыы.
- Баттата анньыы.
- Дьиппиэһиннээх сиик – ыкса, симэ тигии.
- Оһус ииктэтэ анньыы.

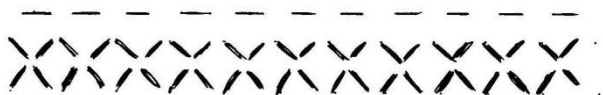
- Кутуйах суола анньыы

- Кырынаас суола анньыы.
- Туйах хаамтарар анньыы.

- Кириэстии анньыы – туора анньыы.

- Быыдаралыы анньыы.

- Икки хос быыдара сиик, о.д.а.

Ойуу-дьарҕаа сиигэ

- Тангалай анньыы (тангалай сиик).

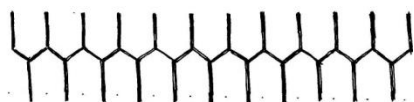

- Суһуохтуу сытыары анньыы.

- Уктаалыы анньыы.

- Тиэрбэстии анньыы (биэтилэлии анньыы).

- Иилэҕэс анньыы (иилэҕэс тардыы, иилэ тардыы).

- Эрийэ охсуу (эрийэ тардан ылыы).

- Синньэлии сиик.

- Субурҕалыы (субуулуу) анньыы.

- Кыбытыылаах сиик.

- Харыйалыы анньыы.

- Кыламан анньыы, о.д.а.

Иис тигиитин арааһа

- Хабарҕалыы анньыы.

- Ураһалыы анньыы.

- Илим хаража анньыы.

- Охторо, тыгал анньыы.

- Бөлөх ии.

- Көгүөкэй ии (көгүөкэ).

- Сиэл анньыы.

- Иилэ тардыы.

-Туруору иилэ тардыы.

- Ыгырыа уйата ии.

- Дьубулҕалыы анньыы.

- Тураах тарбаҕа анньыы.

- Хатыйа анньыы, о.д.а.

Кэһэх ойуута. Сарыы өһнөөх сап. Саха кыргызска, өлөрсүүгэ-өһөрсүүгэ туттар тэрилин – батыйаны, батас кыынын, сытыы кылыһы, кэһэҕи, саадаҕы – олус уустаан-ураннаан оностор, оһуордуур.

Бухатыыр сэбэ-сэбиргэлэ

Батас кыына. Кыын – туттубат кэмнэ быһабы угар хаа. Сарыы, обуруо.

Быһыйа – сытыы төбөлөөх кыра быһах.

Дапсы – кыргыһыыга илиини, харыны харыстыыр тимир эбэтэр унуох хахха.

Дуулаба бэргэһэ – кыргыһыыга кэтэр тимир бэргэһэ.

Куйах – бухатыыр кыргыһыыга үнүүттэн, охтон көмүскэнэр тимир хаххата.

Кылыс – уһун сытыы быһах

Кэһэх – ох саа хаата. Таба тириитэ, танас, үрүн сап.

Оноҕос. Ох – кыргыһыыга, булка туттуллар тимир эбэтэр муос төбөлөөх ох.

Ох саа – оһунан ытар талах саа.

Уһун субуйа батас – сытыы биилээх тимир , уһун уктаах.

Өргөстөөх үнүү – былыр сэриигэ, улахан булка туттар уһун уктаах, уһуктаах сытыы тимир төбөлөөх сэп.

ИЙИНЭЭБИТЭ

ААН ТЫЛ.....	
САХА ТАҢАҢЫН-САБЫН ТИГИИ – КЫЛААС ТАҢЫНААҢЫ ҮЛЭ КӨРҮНГЭ.....	3
ТЫЛДЫТ. САХА ТАҢАҢА.....	4
ТЫЛДЫТ. СИИК АРААҢА.....	5
ТЫЛДЫТ. ИИС ТИГИИТИН АРААҢА.....	7
ТЫЛДЫТ. БУХАТЫЫР СЭБЭ – СЭБИРГЭЛЭ.....	9
МАТЫРЫЙААЛ БАРЫЛА.....	10
ТОЙОН ДЬАҢАРЫМА БУХАТЫЫР.....	12
КҮН ЧӨЛЛӨРҮҮН КУО.....	26
КЫЫС ТУЙГУН.....	53
АЛТАЛААХ АЛТАН ДУОЛЛАҢСА.....	64
ДАЛЛА ХАРА БУХАТЫЫР.....	76
КӨМӨ ЛИТЕРАТУРА.....	

КӨМӨ ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьев П.С., Слепцов П.А., Нелунов А.Г. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта. – Дьокуускай, Бичик, 1994.
2. Аммосова В.В., Филиппова Н.И., Чехордуна Е.П. Олонхо ойуулаах тылдьыта. – Дьокуускай, 2008 С.
3. Захарова А.Е. Олонхону чинчийии: оҕо анаарыыта. - Дьокуускай 2010.
4. Зверева А.Н. - Олонхо. Мир вещей. Этно-Арт. - Якутск 2009.
5. Иванова – Унарова З.И. Фантазии от Августины Филипповой. – Якутск, Бичик, 2008.
6. Кондратьев П.П. Организационные условия трудовой подготовки школьников. – Якутск, 1994.
7. Күннүк Уурастыырап. Тойон Дьаҕарыма Олонхо. – Дьокуускай, 2008.
8. Мандар Уус. Саха ойуута-бичигэ. Узоры и орнаменты саха. - Якутск: Бичик ,2010.
9. Мандар. - Иис-күүс ойуута дьарҕаата. Узоры шитья. - Дьокуускай: Бичик, 2002.
10. Неустроев Б.Ф. - Мандар Уус. - Иис-күүс ойуута дьарҕаата. Дьокуускай 2002.
11. Неустроев Б.Ф. - Саха ойуута - мандара. - Дьокуускай 1999.
12. Николаева Р.С. Айыы бухатырыын уобараһын иитэ-үөрэтэр үтүө өрүттэрэ //Көдьүүстээх үөрэххэ суолу тэлэн... - Дьокуускай, 2009. – 7-10 С.
13. Олонхо: өбүгэ үөрэбэ уонна билинни кэм: олонхону сырдатааччылар форумнара. - Дьокуускай 2006.
14. Петрова С.И. Олонхо дойдутун кэрэ Куолара. - Дьокуускай 2000.
15. Петрова С.И. Традиционная одежда и мировоззрение наших предков: Учеб.-метод. пособие. – Якутск: Бичик, 1999. – С.80.
16. Петрова С.И. Традиционное якутское шитье и вышивка якутов: Архивная культура и современность // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2010. - №6.- С. 65-69.
17. Петрова С.И. Традиционное якутское шитье и вышивка: Учеб. Пособие. – Якутск: Изд-во ЯГУ. 2007. – С. 60.
18. Петрова С.И. Художественное шитье конского убранства якутов. – Новосибирск, наука, 2011.
19. Покатилова И.В. Метаморфозы пластического фольклора в истории культуры Якутии XX века: Автореф. Дис. ... канд. искусствоведения. – СПб., 2003. – С. 22.
20. Поликарпова Е.М., Флегонтова У.М., Захарова Л.В. Норуот тылынан айымньыта уонна уус-уран литература. Программа 1-9 кылаас. –Дьокуускай, 2008.
21. Понохова З.Д. Өбүгэбит таҥаһын сөргүтэн. - Дьокуускай: Бичик 2006.
22. Понохова З.Д. Ыһыах таҥаһа. - Дьокуускай: Бичик 2011.
23. Попова Г.С. - Санаайа. - Мунха олонхото. - Дьокуускай: Бичик, 2010.
24. Попова М.А.Саха төрүт культурата (Учууталга көмө пособие), - Дьокуускай 1993.
25. Сивцев Г.Ф. Сахалыы кылгас тылдьыт. – Якутскай, 1979.
26. Скрябина А.П. Умнуллубат оһуордар. - Якутск 2004.
27. Тимофеев Н.П. Оҕону олонхолуурга үөрэтии (Уһуяаччыга аналлаах босуобуйа). - Дьокуускай 2009.

28. Тишина Т.П. О некоторых проблемах комплексного исследования якутского орнамента // Проблемы народно прикладного искусства Якутии // Сб. науч. тр. – Якутск, 1984. – С. 59-82.
29. Тишина Т.П. Растительный орнамент в якутском народном искусстве XIX века // Язык, миф, культура народов Сибири. – Якутск, 1991. – С. 92-104.
27. Тишина Т.П. Якутское орнаментальное искусство // Культура народностей Севера: Традиции и современность. – Новосибирск: Наука, 1986. – С.234.
30. Тишина Т.П., Томская Р.Г. К проблеме определения критериев национального своеобразия народного прикладного искусства // Язык, миф, культура народов Сибири. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 1995. – Вып. 4.- С. 155-161.
31. Филиппов Г.Г. Саха тылыгар кылаас таһынаабы үлэ көрүннэрэ. – Якутскай, 1982.
32. Филиппова Н.И. - Олонхоҕо кэпсэтии сизэрэ .- Дьокуускай 2006.
33. Хабарова М.В. Народное искусство Якутии. - Ленинград 1981 г.
34. Чехордуна Е.П., Иванова Е.П. - Олонхо эйгэтэ.- Дьокуускай 2005.